

Н.М. Акчуріна-Муфтієва

КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ СПОРУДЖЕННЯ ФОНТАНІВ У КРИМУ

ЗАВЖДИ і скрізь, в усіх мусульманських країнах, особливо пустельних, воді надавалося велике значення, зокрема воді, що тече, яку вважали чистою. Влаштувати фонтан у степу, край дороги, дати воду подорожньому вважалося на Сході одним із вищих благодіянь. Фонтани ставилися на згадку про померлих родичів і загиблих воїнів, для блага міста, на згадку про важливі події та тих, хто до них спричинився. Безводний Крим не був винятком. Тільки в Бахчисараї було 120 фонтанів, які живили 32 джерела, близько 100 фонтанів було у Феодосії, безліч – у Старому Криму, Карасубазарі, в Сімферополі й інших містах та селах. Деякі з них зводилися на кошти ханів та інших заможних громадян. Так, у Бахчисараї на гроші ханів були побудовані фонтани біля міських воріт, на базарах міста, коло низки мечетей. Утримувалися вони за рахунок зданих ханами в оренду крамниць, доходів із фруктового саду в Сюрені, із заїжджого двору в Бахчисараї [Архів СМ АРК, 2–8].

Водні джерела, що зводилися й облагороджувалися в Криму, за призначенням можна поділити на чотири основні групи:

1. Чешме – джерела;
2. Фонтани «абдест» – призначені для обмивань перед молитвою;
3. Фонтанні двори, або павільйони, – затишні джерела всередині приміщень або садів для відпочинку;
4. Фонтани «сабіль» – «священні», райські джерела.

За об'ємно-композиційним рішенням фонтани виконувалися окремо стоячими або пристінними.

До традиційних і найпоширеніших джерел відносяться чешме. Вони були центром суспільного життя кримських селищ і споруджувалися не тільки усередині півострова, а навіть і на Південному узбережжі вздовж дороги з проміжком у декілька верст. Приходячи сюди за водою, жінки обговорювали новини, молоді хлопці виглядали собі наречених. «Тут просто притулена до крутого гірського схилу ма-

ленька кам'яна стіна, що частково нагадує камін; крізь неї проведена тонка металева трубка, і з цієї трубки тече або точиться вода. От і все. Підходь, пий або підставляй відро. На інших фонтанах є накреслений на камені турецький напис, що зазначає, який саме добродійник влаштував цю споруду для блага спраглих подорожніх. Але відсутність ефектності аніскільки не заважає фонтану бути дуже добродійним при безводді – цьому проклятті Криму – особливо в спекотне літо. Інший фонтан поїть цілу околицю» [Воропонов 1992, 192].

Такі джерела оформлялися вкрай просто. Як правило, вони склалися з вертикальної стели висотою 1,5–2 метри, із стрілчастою арочною нішею і щипцевим завершенням. Перед нею споруджувалося невелике водоймище для накопичення води. Часто у верхній частині над нішею закріплюлася кам'яна плита, на якій арабською в'яззю висікалося ім'я творця цього джерела (*іл. 1*). Передня стінка кам'яного водоймища іноді прикрашалася різьбленням у вигляді розеток із геометричним або рослинним орнаментом, аналогічним орнаментам надгробків відповідних епох. Традиційність спорудження таких джерел спостерігається до кінця XIX ст.

Вплив мусульманської архітектури підтверджується збереженням старовинним фонтаном, який побудовано вірменами у Феодосії біля підніжжя гори Мітрідат у XV ст. і відремонтовано в XVI ст. Лицьова сторона фонтана має форму лежачого прямокутника з нішею у вигляді стрілчастої арки і трьома різьбленими розетками над нею. Середня розетка являє собою солярний знак, а бічні розетки – шестикінечну зірку Давида.

Два питні фонтани з килеподібними арками-нішами, прикрашені кам'яним різьбленням у XVII–XVIII ст., були встановлені в посольському дворику Бахчисарайського палацу. В центрі ніші одного з фонтанів висічене дерево у вигляді пальми (*іл. 2*). З його основи стікає вода. Земля ожила і розцвіла квітами і зеленню,

що зображені на передній стінці кам'яного водоймища. Фонтан ніби ілюструє слова з Корану про те, що Аллах дав нам воду, оживив землю, виростив фініки (пальму).

Палацові фонтани Бахчисарая подібні до тих, що споруджувалися турецькою знаттю (фонтан XVIII ст. Ускундера III на площі Ахмета у Стамбулі) [Barišta 1993, іл. 14, 73]. Проте більш стриманий декор татарських фонтанів і менший масштаб виражають сутність джерела як символу того, що дає життя всьому живому, а не помпезної споруди, що вихваляє свого творця.

Поблизу Булгаківської мечеті в Коккозах зберігся та діє фонтан, побудований із щільного вапняку в 1883 р. на кошти бея Булгакова. Фонтан є невеликим водоймищем із стелою заввишки близько двох метрів, щипцевим завершенням і арочною нішею. На будівельній дошці з діориту, яка встановлена у верхній частині ніші, по-російськи й арабською в'язю написано: «Цей фонтан побудований надвірним радником і кавалером князем Алі Беєм Булгаковим власне своїм утриманням для загального блага».

У стилі архітектури Бахчисарайського палацу на кошти і за проектом художника І.К. Айвазовського у Феодосії побудований у 1888 р. і знаменитий фонтан Айвазовського (іл. 3). За своїм об'ємним рішенням він нагадує турецький фонтан Алі Паші Хекімоглу в Стамбулі [Barišta 1993, іл. 1]. Квадратний у плані об'єм перекритий шатровим дахом із фігурним карнизом великого винесення. Дах увінчаний п'ятьма декоративними напівкуполами (данина православ'ю), звів на кутах прикрашений фігурними плафонами, знизу підшитий дерев'яними рейками (аналогічно карнизам Бахчисарайського палацу), забарвлений і по периметру обрамлений широкою облямівкою з різьбленого дерева. На головному (східному) фасаді, що обличкований мармуром, влаштовані ніші – прямокутна і над нею – килеподібного контуру, яка містить напис «Фонтан І.К. Айвазовського». Низ арочної ніші прикрашений різьбленими з мармуру сталактитами, а верх – клинчастим архівольтом та орнаментом. У квадратних вирізах кутів головного фасаду виконані круглі мармурові колонки. На решті фасадів також побудовані ніші з пів-

циркульним завершенням. Під карнизом у шестигранних заглибинах вмонтовані мармурові розетки. На рівні цоколя з чотирьох сторін з отворів у нішах у прямокутні басейни стікає вода.

Татарські традиції будівництва фонтанів у XIX ст. використовує архітектор Н.П. Краснов при зведенні Юсупівського палацу в Коккозах. Біля головного входу в будівлю він споруджує оригінальний пристінний фонтан «Блакитне око» у вигляді неглибокої стрілчастої ніші, обличкованої майоліковими плитками зеленуватого кольору різних відтінків, які зображають начебто татарський килимок (іл. 4). Верхня частина арки прикрашена пишно орнаментованою прямокутною облямівкою блакитних тонів. У центрі ніші поміщено керамічне зображення стилізованого блакитного ока, зі «сльозника» якого стікає в приймальний басейн цівка кристально чистої води, підведеної сюди з гірського джерела. Фонтан виконаний у стилі модерну, а сама ідея «Блакитного ока» пов'язана з легендарним походженням назви села: «коккоз» у перекладі з татарської мови означає «блакитне око». Біля воріт також побудовано фонтан, виконаний у вигляді покритої черепицею стели заввишки 3 м із тесаних діоритових блоків із півциркульною нішею, водометом, невеликим резервуаром і трьома сходишками підходу до нього.

Основними рисами орнаментального декору пристінних фонтанів XV–XIX ст. були: розміщення різьблених розеток із геометричним і квітковим орнаментом над стрілчастою аркою ніші, використання різьблених написів і коранічних епітафій, виконаних почерком «сулюс», що переплітаються з рослинним орнаментом.

До другої групи відносяться фонтани, призначені для обмивань (абдест) перед молитвою. Як правило, вони споруджувалися біля мечетей або святих місць. В основному вони стояли осторонь і мали круглу, часто восьми- або шестигранну форму водоймища. Прикладом може служити фонтан, який був розміщений зліва від мечеті Хан-Джамі в Бахчисараї. Невеликий (близько 3 м у діаметрі) басейн, перекритий куполом, розташовувався у квадратному, вимощеному плитами дворику. Низ його був обличкований різьбленими плитами з білого мармуру, кризь

них проходили металеві трубки, з яких у мармуровий круговий лоток виливалася чиста вода. Фонтани подібної конструкції виникли в Криму разом із спорудженням перших мечетей [Крикун 1998, 41] і надалі були неодмінним їхнім атрибутом.

Іншою формою використання фонтанів є фонтанні двори, або павільйони. Вони широко застосовувалися всередині приміщень і дворів у палацах, будинках можливих верств населення (іл. 5). Затишні джерела створюють «навкруги цілющих крапель особливу тінисту атмосферу, що захищає цей маленький оазис від яскравого сонця, від галасливих криків. Зайшовши прямо з гармидеру міських вулиць до фонтанного дворику... ви спочатку нічого не можете роздивитися в цій прохолодній напівтемряві. Ви у жодному випадку не одержите відразу цільного загального враження. Поступово, мить за миттю, ви починаєте роздивлятися одну деталь за другою. Тут усе побудовано так, щоб діяти на наші почуттєві сприйняття не стільки зовнішніми чинниками, скільки музичністю руху крапель, чарівністю самої прохолоди, мальовничістю неясного мороку» [Гінзбург 1992, 216].

Мода на фонтанні двори прийшла з Константинополя разом із першими кримськими правителями. У Солхаті були знайдені гончарні водопровідні труби, що ведуть до міських фонтанів. Перші згадки про подібні фонтани ми зустрічаємо в Евлії Челебі, котрий відвідав сад Ашлама в палаці Ашлама-Сарай, який існував у кінці XV ст. у Салачику. Безліч фонтанів прикрашали дворики і сад Бахчисарайського палацу. До кінця XIX ст. фонтани споруджувалися в усіх міських парках Карасубазара, Акмечеті, Гезльова та ін.

Поширеним було також спорудження фонтанів в інтер'єрі приміщень. Вони влаштовувалися в різних альтанках, залах, вітальнях тощо. Прикладами можуть служити фонтани XVI–XVIII ст. у літній альтанці (Альгамбре) (іл. 6), у залі Дивана Бахчисарайського палацу; в XIX ст. – два фонтани в Юсупівському палаці, один з яких повторює Бахчисарайський фонтан сліз, встановлений у двосвітній вітальні, а інший – у фойє при виході в парк. Усі фонтани вироблялися в основному з мармуру з використанням каменерізного орнамен-

ту, що включає бордюри з рослинними мотивами. На початку XVIII ст. у деяких випадках дно резервуарів прикрашалося зображенням риб і птахів, як, наприклад, у фонтані в Басейному садку (іл. 5б) або в основі лотка фонтана в Посольському дворіку. Основна, центральна частина фонтанів виконувалася у вигляді кипариса, квітучого куща тощо.

До XVIII ст. у татарському мистецтві з'являється новий тип фонтанів – сабіль. В архітектурі арабських країн сабіль¹ – це суспільне джерело, фонтан питної води у вигляді пристінної або окремої споруди, з однією або кількома арочними нішами або чашами з водою, що повільно стікає в раковину-басейн. У перекладі з арабської «сабіль» означає «колодязь (джерело), призначений для загального користування»; походить від дієслова «жертвувати з добродійною метою». Як правило, такі фонтани прикрашалися орнаментальним різьбленням по каменю, обличкуванням мармуром або керамічною мозаїкою, каліграфічними написами із закликком здійснити молитву за засновника, з цитатами з Корану, висловами або поетичними двоіршами [Малиновская 1993, 175–176]. Такі фонтани в мусульманському світі відомі з XIV ст.

Кримські архітектори створюють тихі прохолодні фонтани – «дзюркотливу сагу з каменя» (М. Гінзбург), з цівкою повільно стікаючої води, фонтани-символи, що відображають філософію Корану, вічного буття. Так, у XVIII ст. у традиціях османської архітектури з'являється Золотий фонтан. У прямокутному порталі споруджена неглибока арочна ніша, вгорі прикрашена різьбленою стилізованою раковиною, рослинним орнаментом і сталактитовим поясом. Позолота орнаменту і рельєфних написів дали назву фонтану: Манзуб – Золотий.

У 1764 р. іранським художником-декоратором у пам'ять красуні Діляри-Бикеч створюється настінний фонтан сліз. Для передачі невтішного горя в малій архітектурній формі майстер застосував мову символів. У стилі «сабіль» були виконані каскадний фонтан біля входу в дюрбе Діляри-Бикеч і настінний фонтан у Басейному дворіку.

У XIX ст., наслідуючи їх, створюється фонтан сліз у палаці імператриці Олександри

Федорівни в Ореанді (архітектор О.К. Штакенштейдер) та у ідальні Юсупівського палацу в Коккозах (арх. Н.П. Краснов).

Основною об'ємною конструкцією фонтанів «сабіль» була вертикальна плита із стрілчастою нішею, в якій східчасто розташовувалися чаші. Вода, переливаючись з однієї чаші в іншу, потрапляла в прямокутний або овальний резервуар, розташований перед плитою фонтана. Портал, як правило, прикрашався різьбленим рослинним орнаментом у вигляді в'юнких стебел або вазонів. Мотив вазона був поширений у XVIII ст. як у каменерізному, так і в інших видах декоративно-ужиткового мистецтва (вишивці, художньому металі). Ймовірно, мода на цей мотив прийшла з Туреччини, де він був поширений і зустрічається не тільки на плитах фонтанів, надгробках, а також і на бічних площинах мімбарів у мечетях XVIII ст. [Barişta 1998, іл. 226, 227; Barişta 1993, іл. 14, 73].

У малій архітектурі фонтанів майстри каменерізного мистецтва широко застосовують мову символів. Це і п'ятипелюсткова квітка лотоса, числа «три», «дев'ять», чаші, які утворюють зигзагоподібні сходи, також равлик на дні басейну тощо.

Типовим прикладом каскадних фонтанів типу «сабіль» може служити фонтан у Басейному дворику Бахчисарайського палацу, що складається із вмонтованої в південну стіну різьбленої мармурової плити з 12 лотками. Фонтан має у своєму складі вертикальну й горизонтальну площини. Рух води ними символізує народження, бурхливе, але коротке життя, що складається з роздвоєнь і узагальнень, у контрасті з вічним спокоєм дзеркальної гладіні басейну, в яку по горизонталі веде довгий канал, орнаментований кипарисами – символами загробного життя. Є і равлик – знак вічності та сумнівів. Все це викликає асоціацію із живою і мертвою водою. Зрештою, з усього цього моделюється світ. Головним модулем усього твору є струмінь води, що відповідає людині. Крим – півострів, який волею Творця виявився оточеним морським простором, з мізерним запасом живої води. Тому колодязям і фонтанам надавався образ натхнених світил. Виходячи з цього, фонтан «сабіль» можна вважати моделлю Криму [Шейх-заде 1995, 36].

Епіграфіка фонтанів несе в собі інформацію двох рівнів: фонтана як джерела життя і очищення, сакральний характер якого йде в глибину архаїки, до нижніх пластів культурної традиції ісламу, і фонтана-книги, яку розуміють лише утаємничені. Чисто зовнішній, цілісний образ його сприймається як сторінка Корану з унваном², увінчаним алемом³. Коранічне письмо на фонтанах не тільки підкреслює цей цілісний образ книги, а й, власне, втілює його, аналогічно тому, як це робили такі ж написи на будівлях, зброї, предметах побуту.

Написи на фонтанах закінчуються словом «сальсабіль», яке має кілька значень. У мусульманській міфології воно означає назву головного джерела в раю (Коран 76:18). В архітектурі Єгипту, Сирії, Палестини, Андалусії з XIII–XIV ст. – це система охолодження інтер'єрів водою, що ґрунтується на принципі повільного стікання тонкого шару води по мармуровій плиті, вставленій у стіну з нахилом 15–30°. Вода стікає в декоративні канавки, випаровуючись в яких, охолоджує приміщення. У переносному розумінні «сальсабіль» означає «райський напій», «нектар».

Об'єднуючи в собі сакральну основу філософії Корану, поетичну епітафію, виготовлені з мармуру і поцятковані різьбленим декором кримські фонтани типу «сабіль» виконують роль меморіалу, що нагадує про швидкоплинні радощі життя, про неминучу розлуку, про райське блаженство загробного існування душ праведників. У цьому вони схожі й духовно споріднені з надгробними пам'ятниками, у верхній частині яких часто висікали своєрідну чашу, що наповнювалася дощовою водою. Поєднання висадженої над могилою зелені з водою і декоративне оформлення кам'яних фонтанів зближує їх у символічному значенні.

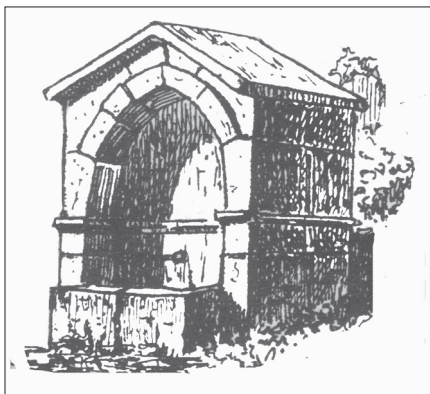
Різьблений декор фонтанів змінювався від розеток із сельджуцьким і золотоординським геометричним орнаментом, плавно переходив у стилізований рослинний орнамент, що набуває у XVIII–XIX ст. форми пишного бароко. В естетичній виразності споруд можна простежити зміни у використанні вапняку (XV–XVI ст.), кольорового і білосніжного мармуру (пізніше), розфарбуванні окремих елементів орнаменту (в

XVII–XVIII ст.), обов'язковій присутності поетичних епітафій, коранічних формул у вигляді каліграфічного візерунка (протягом XV–XIX ст.). Написи на фонтанах могли бути скупими і строгими, містили інформацію про дату спорудження й ім'я того, хто побудував споруду. Проте зустрічалися й епітафії, які вражали своєю поетичністю, красномовством і були частинкою високої східної поезії. Зрозуміло, що і міра поетичного пафосу, і пишнота орнаментального різьбленого декору, і навіть розміри споруди залежали у кожному конкретному випадку від соціального становища і волі замовника, від індивідуальності різьбляра-поета і його майстерності. Тексти, зображені на фонтанах епохи Кримського ханства, складніші в порівнянні з епітафіями золотоординського періоду. Творчість хаттатів – майстрів, які водночас були і різьблярами по каменю, і «писарями», – відображена в декорі віртуозним зображен-

ням каліграфічних написів, виконаних золотоординським і класичним «сулюсом», а пізніше і «т'аликом», що вплітаються в рослинний орнамент.

У мистецтва зведення фонтанів у Криму була сакральна основа, що спиралася на фундаментальні пласти філософії ісламу, на концепцію синтезу витвору мистецтва з навколишньою природою. Перш за все це виявляється в релігійному сприйнятті водного джерела життя. Широке використання символіки дозволяє утаємниченим «читати» зміст споруди як сторінку Корану. При цьому не тільки в ранніх, а й у пізніх фонтанах мусульманська символіка дивно переплітається з язичницькою, що відображається в окремих образотворчих мотивах, які свідчать про точки зіткнення і складні переплетіння ісламського мистецтва з християнською, іудейською символікою і з античною міфологією, переосмисленою та інтерпретованою.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Чешме – традиційні й найпоширеніші джерела у селах та вздовж доріг.

Іл. 2. Питний фонтан XVII–XVIII ст., встановлений в посольському дворіку Бахчисарайського палацу.

Іл. 3. Фонтан Айвазовського. 1888 р. Феодосія.

Іл. 4. Фонтан «Блакитне око» у Коккозах. XIX ст. Архітектор Н.П. Краснов.

Іл. 5а. Фонтанний двір Бахчисарайського палацу. Фонтан із двома басейнами.

Іл. 5б. Фонтанний двір Бахчисарайського палацу. Фрагмент лотка зі зливом.

Іл. 6. Фонтан XVII–XVIII ст. у літній альтанці (Альгамбре) Бахчисарайського палацу.

Іл. 7. Золотий фонтан – Манзуб. XVIII ст. Бахчисарайський палац.

¹ Сабіль – написання приводиться згідно з термінологічним словником «Традиційне мистецтво Сходу».

² Унван – назва, найменування; заголовок (книги, вірша і т.п.).

³ Алем – півмісяць, що вінчає мінарети мечетей як символ піднесення над світом.

ЛІТЕРАТУРА

Архів СМ АРК, ф. 489, оп. 1, д. 650.

Barişta H. Örcün. İstanbul Çeşmeleri. Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Veydan Çeşmesi. İstanbul, 1993.

Barişta H. Örcün. Türk el sanatları. Ankara, 1998.

Воропонов О. Среди крымских татар // Забвению не подлежит. Казань, 1992.

Гинзбург М. Татарское искусство в Крыму // Забвению не подлежит. Казань, 1992.

Крикун Е.В. Памятники крымскотатарской архитектуры. Симферополь, 1998.

Малиновская А.Н. Семантическое поле бахчисарайского фонтана («слез») в контексте исламской традиции // История и археология юго-западного Крыма. Симферополь, 1993.

Шейх-Заде И. Сакральные мотивы в крымском искусстве // Qasevet, 1995, №1.